

Klassiekers

Willem Frijhoff

Willem Frijhoff, hoogleraar geschiedenis van de nieuwe tijd aan de VU, beschrijft de ontwikkeling van zijn liefde voor het historische vak, en welke literatuur hem daartoe heeft aangezet.

Nobelprijswinnaar Joshua Lederberg (geneeskunde, 1958) wist van jongs af aan dat hij een wetenschapper wilde worden. Op 20 juni 1932 - hij was toen zeven jaar oud - schreef hij met kinderlijke hand op een velletje uit een schoolschrift: 'What I would like to be. I would like to be a scientist of mathematics like Einstein. I would study science and discover a few theories of science'.¹ Een rashistoricus kijkt wellicht niet zozeer op van die uitspraak als wel van het bestaan van dit document. Ik weet niet hoe het de lezer vergaat, maar ikzelf heb eigenlijk helemaal niets bewaard van wat ik vóór mijn achttiende geschreven heb - al moeten daar naar mijn herinnering een aanzet tot een detective-roman, een plan voor een utopische stad, een vertaling van een stuk uit Prosper Mérimée's *Colomba*, en een aantal gedichten onder geweest zijn. In één van die schoonschip-operaties waarmee je als jongere af en toe je identiteit opbouwt, en die slechts schijnbaar in tegenspraak zijn met een roeping als historicus, moet ik alles hebben weggegooid. Zouden Joshua's ouders het hebben opgeborgen, of hijzelf, netjes in een doos 'voor mijn nageslacht'?

Zijn er eigenlijk wel historici die van jongs af aan zo parmantig hun levensweg weten te bepalen als Joshua? Niet ik, in elk geval. Ik denk ook niet dat de geschiedenis een vak is waarin je even trefzeker kunt scoren als in de fysiologie of de bacteriologie, Lederbergs specialismen. Maar er zijn wel kinderen die het al jong weten. Af en toe kom ik er eens een tegen die begeistert is door de verhalen van de geschiedenis, alle data en feiten weet, of gewoon op de leeftijd van elf vragen stelt die de meeste jongeren pas tien jaar later voor de geest komen; even later blijken ze dan toch liever bedrijfseconoom of scheikundige te worden. Maar wie kan dat met zekerheid voorspellen? Openheid van geest is dan het wachtwoord. Tweeënhalf jaar geleden kreeg ik als 'de professor geschiedenis die veel

1 Tontoengesteld op de tentoonstelling over Joshua Lederberg, National Library of Medicine (Bethesda, Maryland 2000). Het document is te bekijken op: <http://www.profiles.nlm.nih.gov/BB/Views/Exhibit/biogdoc.html>.

weet van de achttiende eeuw' een bijna griezelig gedetailleerde brief van een jongen van 11 uit Kampen, aandoenlijk met tekeningetjes versierd, waarin voor een project, denkkelijk in de omgevingsgeschiedenis, dertig (!) vragen werden gesteld, van 'Hoe sliepen de mensen?' en 'Hadden ze een pyama aan 's nachts?' tot 'Wat deden ze met verstandelijk gehandicapten in die tijd?' en (heel ter zake) 'Hoe kwamen blinde en lamme aan eten?' Het initiatief was wellicht door de meester genomen, maar de jongen had heel duidelijk zelf de pen gehanteerd. Ik heb naar beste eer en geweten geantwoord, want ik dacht bij mezelf: hier zie ik een roeping in wording. Die jongen heeft misschien net dat duwtje nodig om een stap verder te zetten, echt plezier in geschiedenis te krijgen, en zich bewust te worden van de zin die dat zijn leven kan geven.

Ik ging toen ik twaalf was naar het kleinseminarie, met een vaag idee om priester te worden, en al ben ik dat ook een blauwe maandag geweest, lang tevoren had de geschiedenis zich al heel prominent geprofileerd als een alternatieve roeping, die ik uiteindelijk ook heb gevolgd. In het katholieke kleinemiddenstandsmilieu waarin ik ben opgegroeid, was het seminarie in de jaren '50 het obligate voorportaal tot volwaardig burgerschap en een intellectuele carrière.² In de diaspora's boven de Moerdijk was je toch altijd nog een beetje een tweederangs Nederlander, die maar moest bewijzen dat hij even slim en zuiver op de graat was als die rechtse liberaal, die barse calvinist, die vrijzinnige betweter, en zelfs die hooghartige katholiek uit een oude familie, die aangeboren rechten als staatsburger hadden. Dat schept vechtlust, en soms ook zin om het officiële verleden van de natie maar eens af te bekijken. Zo begint een roeping.

Hoe komt zoiets als geschiedenis je leven binnen? Hoe komt het dat je erdoor gegrepen wordt? Ik heb me die vraag vaak gesteld. Heb je daarbij eigenlijk wel iets aan je eigen herinneringen? Of moet je onbarmhartiger gaan analyseren? Mijn oudste herinneringen zijn - om in beroepstermen te spreken - al sterk gehistoriseerd. Ze zijn deel geworden van een levensverhaal dat ik mij over mijzelf vertel en waarmee ik *happy* heb leren te zijn, om zo evenwichtig mogelijk door het leven te gaan. Ik geloof niet dat ik er trauma's aan heb overgehouden, behalve de noodzakelijke eelt op je ziel, en een lichte, maar onverwoestbare afkeer van ieder die zich te goed voor anderen voelt - die lichte vorm van hypocrisie die zo gangbaar is

2 Veel elementen van mijn levensweg herken ik in de interviews uit Jan Brands, "Die hoeft nooit meer wat te leren". *Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders* (Nijmegen 1992).

onder gelijkheidsapostelen van de consensusdemocratie. Ook heb ik witte plekken die duidelijk met dat persoonlijke verleden te maken hebben, bijvoorbeeld ten aanzien van het koloniale verleden van Nederland. Ik heb helemaal niets met Indië, voel mij er niet bij betrokken en ook niet verantwoordelijk voor. Ook mijn familie is er nooit geweest. Slavernij is voor mij een probleem als mens, niet als Nederlander. Kousbroek en Haasse lees ik als exotica. Indonesië is gewoon een ander land, net als Soedan of Binnen-Mongolië. Die geschiedenis is niet de mijne. In mijn jeugd spaarden we weliswaar ijverig voor de missie in verre landen, maar dat was dan Congo, de Goudkust of Brazilië. Tot onze eigen wereld behoorden daarentegen Canada, Australië en Nieuw-Zeeland: daar gingen bosjes neven en nichten heen om er een nieuw bestaan op te bouwen.

Of dat wat ik mij herinner, behalve het meest zinvol voor mijzelf in het hier en nu, ook het meest bepalend is geweest voor mijn levensgeschiedenis, is een vraag die derden beter kunnen beantwoorden dan ik. Om het antwoord op zulke vragen over anderen te kunnen geven, word je juist historicus. Zeker is wel dat ik al relatief jong met wat ik nu een historiserende blik zou noemen naar de wereld om mij heen keek en naar de verhoudingen tussen de mensen. Laat ik proberen daar iets van te analyseren, want ik denk dat wat daarna gekomen is (lectuur, studie, werk) feitelijk een afgeleide is van eerdere keuzen. Wel speelt daar ook een duidelijk toevalselement in mee, maar dat is voer voor een andere reflectie. Ik heb al eens eerder mogen schrijven over de boeken die - althans in mijn herinnering - bij mijn intellectuele vorming een rol hebben gespeeld. Op de eerste plaats de existentialisten uit de tijd van mijn studie wijsbegeerte, begin jaren '60, waarvoor de latere Groningse bisschop Ben Möller - een van de meest diepzinnige en hoogstaande mensen die ik heb mogen ontmoeten - ons toen wist te begeistere. Daarnaast noem ik dan namen als Helene Nolthenius (*Duecento*), Friedrich Heer (over de angst), J.H. van den Berg (*Het menselijk lichaam*), Teilhard de Chardin, Franz Rosenzweig (*Der Stern der Erlösung*), Lucien Febvre (*Le problème de l'incroyance*), Marc Bloch (*Les rois thaumaturges*), later Leszek Kolakowski (*Chrétiens sans Église*) en Mircea Eliade, nog later, en vermoedelijk ook veel dieper dan de eerdergenoemden, Michel de Certeau, en mijn leermeester Alphonse Dupront.³

Geen van allen is een allesbepalende goeroe geworden, maar ze waren

3 In de rubriek 'Evergreens' in: *Palaver. Historisch Nieuwsblad* (maart 1991) 17-21. Over Dupront: Willem Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen* [oratie VUA] (Nijmegen, 1998) 85-86; over Certeau mijn 'Foucault reformed by Certeau: historical strategies

wel *eye-openers*, waarvan ik de invloed weet te herkennen. Ik ben wetenschappelijk gevormd in een tijd waarin Huizinga niet meer dan een grootheid op afstand was. De huidige Huizinga-cultus heb ik dan ook nooit gedeeld, al las ik al vroeg met veel bewondering zijn *Homo ludens*. Ik weet nu ook wel dat Huizinga veel langer zal beklijven dan Van den Berg, wiens metabletica een wat irritant maniertje is gebleken. Toch was Van den Berg degene die ons in de jaren '60 liet zien dat geschiedenis niet alleen een politieke dimensie heeft en dat cultuurgeschiedenis verstrengeld is met heel de samenleving. Hij verdient daarom een eigen plaats in de historiografie. Verder terug, in mijn jeugdijaren, las ik natuurlijk gretig de boeken van een hele generatie. Wie zal ooit kunnen zeggen wat Arendsoog, Winnetou, of kapitein Nemo, Bilbo de Hobbit, of, nog later, Anton Wachter dan wel Franz Kafka voor invloed hebben gehad op de ontwikkeling van zijn levensgevoel, en zijn zin voor ruimte en tijd? Misschien is het wel zo dat elk van ons die boeken op zijn eigen manier leest en ze zich toe-eigent volgens het stramien dat zijn levenservaring al lange tijd ongemerkt aan het leggen is. Bij mij hebben ze dan ongetwijfeld mijn zin voor tijdsverschillen versterkt, zonder de verleidingen van de ruimte te doden. De ruimte zelf, en de ruimtelijke, materiële dimensie van objecten, gebouwen, steden of landschappen, heeft mij steeds evenzeer geboeid als de tijd, en ik ben er trots op in Frankrijk een *licence d'histoire et géographie* te hebben behaald, die me het (puur theoretisch) recht geeft het vak aardrijkskunde te doceren. Michael Strogoff is mij bijgebleven als een van de meest grandioze evocaties van de historische ruimte - maar misschien zal niemand anders dat erin herkennen. Zo'n boek lezen we zoals we zelf al aan het worden zijn.

Beter dan lijstjes boeken en leraren, kan ik hier een reflectie geven op wat mij de wortels van mijn ontluikende historische ontvankelijkheid lijken te zijn geweest, en wat wellicht de voorwaarden zijn waaronder een toekomstig historicus zich van zijn/haar vak of roeping bewust kan worden. Iedereen ontmoet al vroeg op zijn weg twee bronnen van tijdruimtelijk bewustzijn: zijn woonplaats en zijn familie. Voor mij kwam daar nog een bij: het beroep van mijn vader, portretfotograaf. Wie ze oppakt en ermee aan de slag weet te gaan, kan een rudimentair historisch raster ontwikkelen dat de basis legt voor latere scholing. Sommigen laten die gratis

of discipline and everyday tactics of appropriation', in: *Arcadia. Zeitschrift für allgemeine und vergleichende Literaturwissenschaft* (1998) 92-108 [ook in: John Neubauer (ed.), *Cultural History after Foucault* (New York 1999) 83-99].

gefourneerde bronnen aanvankelijk links liggen, of keren er - zoals we nu bij een aantal emeriti zien - aan het eind van hun arbeidsleven naar terug. Voor mij stonden ze aan het begin. Mijn eerste historisch besef was lokaal en sociaal: mijn geboortestad.

Ik kom hem telkenmaal in Zutphen tegen,
Een kind dat stil zijn weg gaat door de stad,
Nadenkelijk van voorhoofd en van ogen.
Ik schat hem tien of elf en denk bijtijden
Dat het er veel van weg heeft dat hij spijbelt,
Doch leg dit in mijzelf het zwijgen op.

Hoe vaak heb ik als kind de school vergeten
Voor Rotterdam? Volleerd allengs in zwerven,
Vertrouwd geraakt met binnenstad en havens
En nochtans immer op ontdekking uit.⁴

Zo begint een van de bekendste gedichten van Ida Gerhardt, die bijzonder aan Zutphen verknocht was. Vaak ben ik in de verleiding geweest me met die jongen te vereenzelvigen. IJdelheid natuurlijk, want Ida Gerhardt noemt hem zelf een zoon van een architect, en ik was al volwassen toen zij dat schreef. Maar toch, voor mij is hij zoiets als de icoon⁵ geworden van de historische roeping. Zoals die jongen moet ik vele malen gefascineerd door de stad hebben gelopen. Ik heb nog foto's die ik met mijn proto-Japanner, de Samoca, toen van de stedelijke ruimte maakte en die getuigenis afleggen van de wil om een historische stad in de actie van het heden te grijpen. Ik kan de stad wel dromen, en die vorm van toe-eigening heb ik altijd als een voorwaarde voor historisch werk gezien. Wie iets wil duiden moet het eerst kennen, zo mogelijk van binnenuit. Daar ligt natuurlijk ook een valstrik: die van de overidentificatie, en die van de vooringenomenheid, van de verblindings.

Toch is er nog iets meer. Ik heb vaak aan (oud-)inwoners van de IJsselsteden gezien dat ze een hechte band met de identiteit van hun stad onderhouden. En ze schamen zich daar niet voor. Steden als Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen en ook Doesburg mogen voor het weinig subtiële denkraam van randstedelingen vanouds een bekrompen vorm van 'provincie' zijn, het waren - en blijven tot op zekere hoogte - kleine

4 Ida Gerhardt, *Dolen en dromen* (Amsterdam/Zutphen, 1980) 7.

5 Voor mijn interpretatie van die term, zie mijn *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen, 1998).

stadstaten, microkosmi, met een eigen mentaliteit, een eigen stadstaal of dialect, eigen rituelen en vooral een eigen geschiedenis. De oppervlakkige beschouwer ziet dat als chauvinisme. En natuurlijk speelt er flink wat van die lokale bekrompenheid mee die ook de Grachtengordel of Rotjeknor kenmerken. Voor de cultuurhistoricus is er echter ruimte voor andere, nieuwe vragen. Juist de oude Hanzesteden die bijna perfect het model van de corporatieve gemeenschap van het Ancien Regime belichaamden, hebben de geschiedenis tot adhesiemiddel bij de stadsgemeenschap verheven. Het is bijna wel zeker - al ontbreekt nog steeds goed onderzoek daarnaar - dat de bevolking van die steden in de afgelopen eeuwen ingrijpend vernieuwd is. Dat er bijna geen Zutphenees⁶ meer leeft die meer dan langs enkele grillige of verdwaalde lijnen van de middeleeuwse poorters van Zutphen afstamt. Wat de mensen bindt, is de stad als fysieke vorm, de stedelijke ruimte, de sociale gemeenschap, en de geschiedenis als culturele legitimatie. Het lokaal chauvinisme is de vorm van toe-eigening van de stad en haar geschiedenis door degenen die er naar geboorte of opvoeding overigens part noch deel van uitmaken. Het is een culturele traditie, een cultuurvorm van het identiteitsbesef, die in de lokale bevolking wordt overgedragen, waar die ook vandaan komt.

Ik ben zelf ook een echte chauvinist in de zojuist beschreven zin, en heb er niet veel moeite mee als anderen daar de draak mee steken. Wat ik niet goed kan lijden, dat zijn de opgeblazen kikkers die hun schamele, lokale, sociale of familiale oorsprong verloochoenen en dat bedekken met de voze belijdenis dat alleen de 'grote' geschiedenis of 'grote' steden ertoe doen. Integendeel, ik denk dat er geen goed historicus is tenzij geworteld in een precieze stek, en met grondige kennis van de wijze waarop die stek hem aan zijn geschiedbeoefening bindt, hem daarin beperkt of juist werelden voor hem openlegt. Die stek is meervoudig: een plaats (eventueel enkele plaatsen, maar toch heel duidelijk omschreven leefruimten), een familie, de beroepsgroep van vader (en thans ook moeder), een politieke overtuiging, een culturele traditie, een religieus milieu. Dank zij die hechte worteling voel ik mij thans niet meer noodzakelijk aan Nederland gebonden,

- 6 In de Zutphense stadstaal gold (en geldt?) een Zutphenees als een te Zutphen uit minstens één Zutphense ouder geboren persoon, die overigens niet in de stad hoeft te wonen. Andere inwoners heten Zutphenaren. Een en ander heeft, behalve met lokale trots, vermoedelijk te maken met oude verschillen in rechtspositie tussen poorters en inwoners, en concreet het recht op opname in het in de 16e eeuw gestichte Burgerweeshuis in geval van verwezing.

maar vrij om te gaan waar ik wil. Ik heb moeiteloos zestien jaar in Frankrijk gewoond en mij land en taal zoveel mogelijk eigen gemaakt.

Dank zij die worteling kan ik mij ook zo goed het vreselijke trauma voorstellen dat het Rotterdamse bombardement van mei 1940 voor de stad is en onderhuids nog lange tijd zal blijven. Het is eigenlijk een wonder dat Rotterdam dat op zo'n creatieve manier heeft gebruikt. Dat pleit voor de geestkracht en de geestelijke ruimte van die stad, die ik altijd als veel royaler dan het bekrompen en pretentieuze, in zichzelf gekeerde Amsterdam en Den Haag heb gezien. Reden waarom ik mij in Rotterdam werkelijk thuis voel. Rotterdam is, ondanks de schijn van het tegendeel, ook bij uitstek een historisch gelaagde stad. De geschiedenis tart er de verbeeldingskracht: achter en onder de straten en gebouwen ligt een aantal thans onzichtbaar geworden lagen geschiedenis, soms nog alleen aan de straatnamen kenbaar, zoals in New York - ook zo'n fascinerende stad waar het oude Nieuw Amsterdam aanwezig is zonder dat er ook maar iets meer van te zien is. Voor historici tegelijkertijd een uitdaging, een fascinatie en een bron van meditatie over hun vak. Ik heb mijn Rotterdamse studenten wel eens uitgedaagd om in het nieuwe centrum zulke lagen aan te wijzen of te herkennen, diepte aan te brengen in wat schijnbaar een splinternieuw en vormeloos magma is.

Verwoestingen in de omgeving van de Sint-Janskerk na het bombardement op 14 oktober 1940. Foto: Foto archief Zeylemaker.

Een stad als Zutphen geeft een omgekeerde sensatie. Door de buitenstaander al snel met middeleeuwen vereenzelvigd, is ze voor mij juist een leerschool in gelaagde geschiedenis geweest. Mijn oudste herinnering - met heel vage contouren - is een enorme knal. Ze betreft vermoedelijk de ontploffing van de tientallen wagons van de munitietrein op 28 september 1944 (vergelijkbaar met de vuurwerkrampe in Enschede)

op een paar honderd meter van mijn ouderlijk huis, of anders het bombardement van 14 oktober 1944, dat 80 doden vergde en een ander deel van de binnenstad rond het station verwoestte. Of misschien is het wel van nog later, want bij de bevrijding in april 1945 is er in Zutphen uitermate hard gevochten, zijn bijna alle bruggen opgeblazen en veel munitiedepots geëxplodeerd.⁷ Ik was toen bijna drie. Ik herinner mij een vreselijk geluid, dat nog steeds in mijn oren naklinkt - misschien is dat onverwerkte geluid wel de reden dat ik nog steeds een paniecreactie krijg als ik in een oorverdovende atmosfeer terechtkom, zoals een café of een disco, een straat met hard muziekgeschetter, of zomaar een onverwachte knal. Daarnaast heb ik een beeld voor ogen van het atelier van mijn vader, waarin ik naast een kist serviesgoed zit te schuilen voor de aanvallen; ons huis stond midden in de oude stad, op de grens van de verwoeste stedelijke ruimte. Er was na de oorlog ook weinig meer van heel, maar het stond er in elk geval nog. Of die beelden gecombineerd kunnen worden tot één historische gebeurtenis valt niet goed meer na te gaan. Maar in die zin heeft de oorlog mijn perceptie wel gekleurd. De verhalen van mijn ouders en hun familieleden en vrienden hebben die ervaringen aangekleed met concreta en er enige historische waarschijnlijkheid aan gegeven - maar de ervaringen zelf zijn de mijne. Dat verschil tussen ervaring en verhaal is mij blijven bezighouden.

De zo geteisterde stad heeft mijn jongste herinneringen bepaald. Vele malen ben ik als kleine jongen na school wezen kijken naar wat er met de verwoeste ruimte van de stad gebeurde: puinruimen, opgraven, heien, bouwen, nieuwe straten en ruimten scheppen, maar met behoud van oude namen en functies. De kaalslag die in de jaren '60 vervolgens veel van de oude binnensteden heeft opgeruimd, heb ik in Zutphen als een echte verwoesting van de stad ervaren, niet zozeer door wat verdween, want voor een deel (de Polsbroek, een grote, overbevolkte, volstrekt uitgewoonde volkswijk) was dat inderdaad een onhoudbare vorm van negentiende-eeuwse verpaupering, maar door de nieuwbouw, die blootlegde hoe weinig de nieuwe beslissers van historische gelaagdheid begrepen, of door de vernietiging van beeldbepalende historische bebouwing ten behoeve van nieuwe verkeersaders. Ik heb er een gevoel van groei van de stad door

7 Zie Jan Tijken, *40 jaar geleden. Het verzet en de bevrijding in Zutphen 1940-1945* (Zutphen, 1985). Mijn moeder schreef een verslag van haar ervaringen bij de bevrijding: Th.J. Frijhoff-Elders, 'Bevrijding 1945', in: *Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving*, (1995) 12-13.

gekregen dat ik pas veel later welbewust verder heb ontwikkeld. Een echte historicus is, denk ik dan, niet iemand die in zo'n oude stad de middeleeuwen weet terug te vinden - in beginsel moet immers iedereen dat kunnen, want het stereotiep 'middeleeuwen' wordt in alle vormen van onderricht en communicatie voortdurend opgepoetst en doorgegeven. Integendeel, de historicus is juist degene die onder het oppervlakkige quasi-middeleeuwse patina de diepte van de historische ontwikkeling weet te peilen: hoe een stedelijke ruimte groeit, vorm en functies krijgt, en weer verandert, hoe oude huizen eeuw na eeuw zijn herbouwd, gerestaureerd, vervormd, misvormd soms, getransformeerd in ieder geval tot iets waarop wij nu het etiket 'middeleeuwen' plakken maar wat in werkelijkheid een stedelijk palimpsest is.

De ontrafeling van dat palimpsest, de lezing van de stedelijke ruimte, is nu een gemeenplaats in de cultuurwetenschappen. Maar nog niet zo lang geleden, in de nog steeds niet helemaal voorbij fase van de terugrestaurering naar een vermeende middeleeuwse zuiverheid, was ze iets ongehoords. Het huis op de Nieuwstad waarin ik ben geboren en tot mijn twaalfde heb gewoond, was zo'n palimpsest. Ik heb het in zijn structuur nog heel precies voor ogen. Het was een onmogelijk huis met steile trappen op de gekste plaatsen, zoals er vele waren in die oude binnensteden. Boven een middeleeuwse kelder stond een naar ouderdom ondefinieerbaar bovenhuis met een duistere, volgetimmerde zolder, waarachter in de vroegmoderne tijd weer een iets lager achterhuis was gebouwd, en daarop in de twintigste eeuw weer een opbouwte. Er was geen badkamer noch WC, maar wel een ton in een houten hok achter op de binnenplaats. Eenmaal per week moest die ton door het hele huis, inclusief de winkel, worden gesleept door de putjesschepper. Ook de kolen voor de kachel moesten het hele huis door, want de ingang van de kelder lag ook op de binnenplaats. Later heb ik pas beseft hoe klein het huis was in verhouding tot de grotere buurhuizen, en recent is de hele benedenverdieping tot één grote ruimte opengebroken. Maar in mijn herinnering was het een onontwarbaar kluwen van kamers, gangen, trappen en zolders. De werkruimten van mijn vader (winkel, atelier, donkere kamer en werkplaats) liepen door de woonruimten heen.

Mijn eerste echt gehistoriseerde, dat wil zeggen gecontextualiseerde herinnering, is de brand van de toren van de Sint-Walburgiskerk, in 1948. Bij de aanbidding van het collectieve boek over de geschiedenis van die kerk, ruim anderhalf jaar geleden, heb ik geprobeerd te verwoorden welke emoties zo'n kerk kan oproepen, hoe ze wordt ingezet voor de band tussen

De brand van de toren van de St. Walburgiskerk in Zutphen, 1948. Foto: Foto modern, Zutphen.

de stad en haar bewoners, en hoe ze symbool staat voor de identiteit van de stadsgemeenschap zelf. Dat gold ook voor mij: 'Ik was nog klein, zes jaar oud', schreef ik, 'toen de toren van de Sint-Walburgis naar beneden kwam. Dat is, samen met het oorverdovend geluid van het laatste oorlogsbombardement dicht bij mijn ouderlijk huis, een van de eerste levenservaringen die ik me herinner, en de allereerste waarvan ik een scherp beeld heb bewaard. [...] Ik zie mij nog staan kijken, terwijl mijn vader foto's van de brandende toren maakte. Ik koester die nog steeds. Op dat moment moet ik hebben beseft hoezeer de Sint-Walburgiskerk één is met Zutphen: de menigte die met ingehouden adem stond te kijken hoe het hart uit de ziel van de stad dreigde te worden gesneden, en die daar bijna lijfelijk pijn over voelde.'⁸

De tweede bron van geschiedbesef (die (bijna) iedereen vanouds meekrijgt is de familie, de maagschap. In een katholiek milieu was die toen vaak heel groot: in mijn geval meer dan twintig ooms en tantes, en tientallen neven en nichten van heel verschillende leeftijden, waarvan ik er nogal wat nooit heb ontmoet. Net als zoveel andere jongeren ben ik in de puberteit gebiologeerd geraakt door mijn afkomst. Financieel gesteund door een geïnteresseerde oom, heb ik langzaam maar zeker de genealogie van mijn familie teruggeconstrueerd tot haar herkomst uit het confessioneel gemengde stadje Wattenscheid in het Ruhrgebied, in de zestiende eeuw. Het kleine centrum

8 Willem Frijhoff, 'Een zeer nobele tempel...', in: *Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving* (1999). De brand was, zoals zoveel kerk- en torenbranden, hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door het reparatiewerk van loodgieters. Een van hen was een aangetrouwde oom, die later veel heeft geleden onder de verdenking van een persoonlijke schuld.

van Wattenscheid is als door een wonder in de oorlog gespaard, en het oorspronkelijk woonhuis van de familie staat er nog steeds, Am Freihof (d.w.z. de vrijplaats van het veemgericht, bewaakt door mijn oudst bekende voorvader Thonnis in dem Vrihen Hoeve die er een herbergje dreef), maar is nu een luthers kerkje. Dat genealogisch werk is een formidabele leerschool in de sociale geschiedenis geworden. Toen de familie vroeg in de achttiende eeuw via Kleef naar Rotterdam trok, behoorde ze tot de toen dubbel achtergestelde groep van de 'moffen': achtergesteld als Duitsers en als katholiek - maar al spoedig vond ze haar eigen stek.⁹ Ze heeft er desondanks iets rusteloos aan overgehouden dat ik in heel haar geschiedenis herken.

Bij ons thuis was fotografie overal. Mijn vader was een voortreffelijk portretfotograaf en had gevoel voor het nieuwe. Hij was vanaf zijn twaalfde, na de lagere school, in zijn geboortestad Leiden in de praktijk geschoold bij een oom van moederskant, Willem Bongenaar, naar wie hij (en via hem ikzelf) trouwens ook vernoemd was. Die oom moet een onmogelijke man met een hautain, tiranniek karakter zijn geweest, maar het was wel een eersteklas portretfotograaf die de technische vernieuwingen in het vak op de voet volgde. Dat gold ook voor mijn vader. Na een eindeloze praktijkopleiding en een lange reeks banen als bediende, hulpfotograaf en later filiaalhouder in het hele land, vestigde mijn vader zich in 1940 in het nog fotograafloze Nijverdal, vanwaar hij een jaar later naar Zutphen trok, onder de programmatische, toen populaire naam 'Foto Modern'. Zijn belangrijkste investering moet een groot Duits objectief voor de ateliercamera ten behoeve van de portretfotografie zijn geweest. Bij de overdracht van de zaak, ruim 35 jaar later, bleek dat 't kostbaarste element van de boedel. Voor mijn vader was dat glazen oog vermoedelijk de personificatie van zijn kunnen. Hij was er zeer aan gehecht en is altijd dezelfde ateliercamera blijven gebruiken. Maar hij was ook de eerste in de

9 En wel in het milieu van de branders en slijters; zie mijn 'Ondernemerschap en cultuurpatroon: Van der Veen's Elixer Probatum van wondermiddel tot maagbitter', in: W. Frijhoff & M. Hiemstra (red.), *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur* (Tilburg, 1986) 249-277. In de *Physiologie van Rotterdam door Twee Rotterdammers* ('s-Gravenhage, 1844) geldt het koffiehuis van [Arnoldus Henricus] Frijhoff [in de Korte Hoogstraat] als een van de ontmoetingspunten van de betere middenklassen. Een van diens neefjes wordt in een gedicht uit die tijd als een kroegtijger uit de middenklassen aangemerkt; zie C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, 'Gedichten over Rotterdamse dametjes en heertjes omstreeks 1820', *Rotterdams Jaarboekje* (1992) 262-293, hier 290-292.

Achterhoek die zich het belang van de expansie van de Japanse cameraproductie realiseerde en daarop inspeelde. Vanaf zijn vestiging in de Turfstraat, in 1954, voegde hij de naam 'Het Camerahuis' aan die van zijn winkel toe.

Mijn vader was het tegendeel van een intellectueel. Met uitzondering van de krant en wat vakbladen las hij nooit. Maar hij kon als geen ander kijken en aan derden uitleggen hoe je iets moest zien. Ik heb, denk ik, die praktijkgerichte, visuele instelling van hem geërfd. De fotografie beheerste ons leven, dat van mijn ouders, mijn drie broers en mijzelf. Niet alleen werden we elk moment van de dag met winkel en atelier geconfronteerd, maar in onze vrije momenten werden we geacht mee te helpen, soms in de donkere kamer, maar steeds in de werkplaats waar de foto's werden afgewerkt en de kiekjes van de klanten geglansd en gesorteerd. Ik heb tienduizenden foto's door mijn handen laten gaan, en mijzelf ongemerkt aangeleerd visueel materiaal te beoordelen op vorm, stijl en uitvoering. Het gaf mijn zicht op de wereld ook iets encyclopedisch. Die encyclopedische belangstelling heb ik steeds behouden. Ik ging in vrije uurtjes vaak naar een aangetrouwde tante op de Oudewand, die in het kostbare bezit van een complete oude Oosthoek Encyclopedie was. Ik heb die, naar mijn herinnering, kriskras doorgelezen. Toen ik op het kleinseminarie de leerlingenbibliotheek was ontgroeid en van enkele helderziende leraren toestemming kreeg vrijelijk in de grote bibliotheek te grasduinen, tegen de vergoeding van enig bibliothecair hulpwerk, ging er een wereld voor mij open. Vanaf dat moment raakte mijn historische belangstelling in een stroomversnelling, waaruit ze eigenlijk nooit meer is ontsnapt.